

B. 108.

अथ

13 (A)

वेदान्त्यायरे (नावारिः)

पुरुषोत्तमानन्दयाविप्रणीत

इति कवचम्

Vedanta Nyaya Ratnavali.

१४५

कुल
अथ
और
वामुनि-च

अथ

वेदान्तान्यायवार्तिकं
पुरुषोत्तमानन्दयातिप्रणीतम्

श्लोकवद्वेदा

(आपूर्णा)

+

108

13 (A)

+

108
13 (A)

१ श्रीगणेशाय नमः। श्रीमत्पुरुषोत्तमानंदतीर्थयतिवरप्रणीतश्लोकबुधवेदान्तन्यायरत्नावलीग्रंथोत्तरवर्गः। विभीषणसुरादिषाहितनि
नाश्रय राकृतानोस्वपादगविभीषणाभयवरप्रदानादरं। दशाननदशानप्रबलदोषदोषोपमंभवोग्रभयहानयेमहितरामचंद्रमजो॥ मनेभवभवाम
यप्रभवदोषसंशोषणंभवाभुभववासवप्रभृतिदेवतैः सेवितं। चतुर्विधरसायनं चतुर्योगिचेतोयनंभवसदरसायनंभजतुराममेमानसं॥ २॥
सकर्मसंशुधिविवेकिरागाद्यपेतशांत्यादिकषट्पुकेः। मुमुक्षुभिर्ब्रह्मविचारणीयंवेदेजगद्धेतुमहसदेकं॥ ३॥ येनोपदिष्टंगुरुविग्रहेणश्रीतार
कजाग्रतिमंत्रराजं। स्वप्रेपिमूर्तिपरिगृह्यकोचित्कोशोपतिंतंकलयेकपाकुं॥ ४॥ अंतैर्पिदिव्यापरिगृह्यमूर्तिदेवीयुतोयः कृपयोपदेष्टा। का
लत्रयेमेहितकारिणंतंकाशीश्वरंसदुरुदेवमीडे। ५॥ वेदान्तसंन्यायमणीद्रगर्भश्रीसूत्रकुट्टासमुनिनमामि। श्रीशंकराचार्यवराभिधा
नंतद्राष्ट्यकारकृतिनंप्रपद्ये। ६॥ स्वर्चिन्नशाणोद्विग्निरिवतातिभास्यत्तसूत्रसंस्पृतमहामणीनां। प्रकाशनेनारिवत्तयितमोहध्वानाह
भाष्यकृतंभजामि। ७॥ भगवत्पादेसत्तश्रीशंकराचार्यभास्करान्। मोहांधकारविच्छेदिसूक्तिभानुकरान्भजे। ८॥ प्रस्थानेपारीणंप्रसन्न
मुरवृपंकजं। शिवरामयतीशश्रीचरणंशरणंभजे। ९॥ वेदान्तन्यायसद्रैलेशान्संकलयाभ्यहं। यथामतिमानिस्फुल्लैर्गुरुदक्षित
मार्गगान्। १०॥ नमामिशाश्वतानंदविश्वाधिकमुनीश्वरैः। श्रीनृसिंहाश्रमादीश्रविविबुधान्बोधसिद्धये॥ ११॥ इतिमंगलपद्या
नि। अथजिज्ञासासूत्रेप्रथमवर्णकपद्यानि। अथशारीकब्रह्ममीमांसाशास्त्रादिमंजिज्ञासासूत्रं। अथातोब्रह्मजिज्ञासा॥ १॥
श्रोतव्यआत्मेतिविधिः श्रुतोयस्तत्राधिकार्यादिकमागमोक्तं। शास्त्रप्रवृत्त्योपपत्तिकंमहात्मान्यायेननिर्णेतुमिदंकारणं॥ १२॥ अथात
इत्यादिकसूत्रमादौश्रीव्यासनामागुरुरादिमोनः। सर्वत्रपूर्वोत्तरपक्षयुक्तीत्यातानयेसंशयबीजभूते॥ १३॥ विचारणापेक्षिवचोभि
रस्यव्यपेक्षितत्वाच्छ्रुतिसंगतिः स्यात्। समस्तवेदान्तसमन्वयोक्तैः समन्वयाध्याय
समन्वितंतत्त्वं॥ १४॥ श्रोतव्यइत्युक्तविचारशास्त्रंनारंभणीयंविषयाद्यसंबुत्तं। अहांधियैवात्मविनिश्चयेनसंदेहहानादिष्योन

चात्मा॥ १५॥ श्रुत्येक्यभानादपिभेदभानादहंधिया संशयइत्ययुक्तं। प्रत्यक्षतोभेदमतेर्विरोधाद्दोषार्थतैवास्तुतदैक्यवाचः॥ १६॥ अहंधिया
नर्थनिवृत्त्ययो गत्ययोजनंचापिनविद्यतेत्र। सर्वोहमस्मीतिहि वेन्नितस्माद्बोधान्नचाज्ञानानिवृत्तिरस्ति॥ १७॥ अत्राच्यते। तात्पर्यलिङ्गो
पहितैक्यबोधोवेदोनगौणार्थकतांभजेत। यथामनुष्योहमितिप्रतीतेरमानताभेदमतेस्तथैव॥ १८॥ सूत्रेत्तकर्तव्यपदंप्रयोज्यंतुत्या
र्थतायेविधिवाक्यतोस्य। लक्ष्याप्रकृत्याफलभूतविनिर्वाच्यारणाप्रत्ययतस्ततश्च॥ १९॥ ब्रह्मावबोधायभवेद्विचारः कर्तव्यइत्यस्यविव
क्षितोर्थः। ज्ञानस्यनिश्चयससाधनत्वेवेदान्तसंघस्यविचार्यतार्थत्वं॥ २०॥ विधेरभाष्यवर्णस्यसूत्रेकर्तव्यशब्दस्यनहिप्रयोगः। निरर्थकत्वं
नृणादकयेनशंकनीकनीयंविषयादिमत्वात्॥ २१॥ श्रवणविधेरभाष्येतिनियोजनं॥ २२॥ तत्त्वानतः स्यात्पुरुषप्रवृत्तिरित्योक्तंकेचनवर्णयंतो दि
तश्च श्रोतावबोधस्यविचारजत्वात्तत्कार्यताक्षिप्यतेइत्युपेयं॥ २३॥ विचारकार्यत्वमतेवैमर्थादिहस्यादितिभावनीयं। अनंतरहेतुचतुष्टयस्य
दिद्वसंधीच्छेतिविवक्षितोर्थः॥ २४॥ एकविंशतितमोक्तोक्तत्रयार्थवाचस्पतिमिश्रमतं। तेषांवाचस्पतिमिश्राणांमतइतिशेषः॥ २५॥ ज्ञानेफलबंध
निवर्तकत्वाद्बुद्ध्यासत्योनहितैवर्तः। अधस्तइत्यस्यचसूत्रितास्यादध्यस्ततात्रेतिफलंचसिद्धं॥ २६॥ जीवस्थितानर्थनिवृत्तिमेनांसंस्वरूप
प्रयेयः। सोध्यस्तइत्याहुरतश्चदोषात्संयोगतः संस्कृतितश्चशुक्तौ॥ २७॥ भातीदमंशोरजतंतदेतिनासंभवोनेवमतिप्रसंगः। संयोगशब्देन
विवक्षितात्राधिष्ठानसोमान्यमतिर्नसिंहैः॥ २८॥ स्वसंस्वरूपमानः स्वकीयाश्रयस्थोपभावोभवेद्यस्यसोयंमृषार्थः। अवच्छेदभेदेविनेत्य
त्रेदेषपदलक्षणेनेनानातिप्रसंगः॥ २९॥ स्वानाश्रयार्थापरिवर्तमानाभावस्यमः स्यात्प्रतियोगिभूतः। सोर्थोमृषेतिप्रवदंति केचित्सद
न्यतानिर्वचनीयतास्यात्॥ ३०॥ समग्रतादीस्तनयादिकानांविज्ञायतंतुल्यसमुग्रतादीन्। अध्यस्पतिस्यात्मनिदेहयुक्तेदेहादि
धर्मान्मसाविशिष्टे॥ ३१॥ अज्ञानसाक्ष्यात्मनिचितधर्माकामादिकान्कल्पयतेहिलोकः॥

२

प्र नो हि साक्षिण्यहमित्यभेदादध्यस्य चाध्यस्पतितस्य धर्मान् ॥ ३१ ॥ तत्राप्यधिष्ठानचिदात्मरूपं संसृष्टरूपेण च तत्र तत्र । स्वरूपतोऽनात्म
न एव यत्को ध्या सो न चाप्यात्मन इत्युपेयं ॥ ३२ ॥ तत्राशौ ने केवलस्यात्मनः स्यात्संसर्गो ध्याज्ञातरूपस्य चित्ते । देहादौ स्याच्चित्तयुक्तस्य योगश्चि
ताध्यासात्कर्तृताचात्मनः स्यात् ॥ ३३ ॥ आत्माध्यासाच्चेतनत्वं च चित्ते स्यादध्यासः सर्वलोकप्रसिद्धः । व्युत्पन्नानामप्यवज्योतिनादिः कर्तृ
त्वादेः स्यादनर्थस्य हेतुः ॥ ३४ ॥ आत्मनिकाध्यासाविनाशसिद्धिरात्मेश्वरे कलविबोधतः स्यात् ॥ अशेषवेदांतविचारणैवातस्मिन्नेत्येव प्रतिसंप्र
वृत्ता ॥ ३५ ॥ इति प्रथमवर्णकं । विध्यर्थकः स्यात्सकलश्रवणे वेदो विचारितः सोपेविधिः पुरे वा । अतश्च वेदांतविचारशास्त्रं नारंभणीयं विषयव्य
पेता ॥ ३६ ॥ विध्यर्थकः स्याद्यदि सर्ववेदस्तदानि ब्रह्मविचारसूत्रं । ब्रह्मन्मुनिः सर्वविदेषतस्मादन्येन सिद्धान विचारणैवा ॥ ३७ ॥ इति
द्वितीयवर्णकं । विचारशास्त्रस्य च कार्यतायां हेतुद्वयस्यादिष्वयादिमहो गतार्थताभाव इतीरितोस्य सूत्रे संक्षेपत आर्थिकोर्थः ॥ ३८ ॥ आ स्य
नंतर्त्यवात्सल्यसूत्रेथ शब्दो नारंभार्थं नेहततत्रयेषु । ईहाकार्यकिंतु कार्यो विचारो जिज्ञासा तस्या लक्ष्यते चेद्विचारः ॥ ३९ ॥ अध्याहार्यस्तत्र कर्तव्य
शब्दस्तेनैवोक्ते स्यादथोक्तिर्वैव । तस्य श्रुत्या मंगलाश्लोपपत्तौ नासौ शब्दो मंगलाश्लोपिधायी ॥ ४० ॥ विचारकर्तव्यतया न्ययस्याभावादयं नास्ति
मंगलार्थः । अथोपि कश्चित्कृतो न चात्र कृतस्तदर्थो न रतार्थकः स्यात् ॥ ४१ ॥ विचारणा पुष्कलकारणं हि विवेकवैराग्यशमादिकंच । मुमुक्षुता
स्यात्तदनंतरं ह मथेति शब्दो वदतीति युक्तं ॥ ४२ ॥ अक्षय्यमित्यादिकवाक्यतो हि क्रियाफलं नित्यमनो न हि स्यात् । वैराग्यमित्यादिकचोद्य
दतो निरस्य ॥ ४३ ॥ अनंतरं वदतीति शब्दो न स्यादथे हेतुचतुष्टयस्य । विचारहेतुमुदीरितं यदर्थं तदाक्षेपनिवर्तनाय ॥ ४४ ॥ तदेव हेतुस
मनुदितं स्यादतः पदेनेति वदति वृद्धाः । यथोदिताक्षेपनिवर्तकत्वात्तस्यानुवादः सफलं यमत्र ॥ ४५ ॥ क्रियाफलं नित्यमिति ब्रुवतीति श्रुतिः प्र
बाध्यावचनातरणा । भवेदनित्यकृतं कंसमस्तमित्यादिकन्यायबलावृत्तेन ॥ ४६ ॥ यत्तद्यथे हेति वचः समस्तं क्रियाफलं नश्चरमित्येवाच
ततोर्थवादादुपवादरूपा क्रियाफलं सिध्यति नैवानेत्यं ॥ ४७ ॥ वृत्तिव्यक्ताया चित्तिः पूर्णरूपा तत्पर्यं ताऽखंडसाक्षात्कृतिर्या । जिज्ञासायाः सैव

वृत्तिः फलं स्यात्कर्मपिषारवंडचिह्नतिरेव ॥ ४८ ॥ असाध्यथातः पदतोधिकारी तस्मात्पुनः ब्रह्मविचारणीयं निराकृतं चाप्यधिकार्यभान्नारभ्यतास्येति हि
 बोध्यमेतत् ॥ ४९ ॥ इति तृतीयवर्णकं ॥ ज्ञातं यदि ब्रह्मविचारतः प्राकृतदानहिंसादिष्वेतन्मस्य अज्ञानताया विरहात्कलंचाज्ञानक्षयोनेत्यविचारणीयं ॥ ५० ॥
 ज्ञातं न चेत्तर्हि कथं विचारो ज्ञातं समुद्दिश्य तद्विचारः ॥ तथा च चित्ताऽकलितस्य शास्त्राऽबोध्यतोन प्रतिपाद्यतास्ति ॥ ५१ ॥ अत्रोच्यते ॥ विचार्यतां ब्रह्मपद
 प्रसिद्धं प्रमाणरूपानपदप्रसिद्धिः ॥ आपातरूपा हि तन्मया शास्त्रप्रारंभणीयं विषयादिमत्वात् ॥ ५२ ॥ किंचाहमित्यात्मतया प्रसिद्धं ब्रह्मेति नैवानुपभवेत् ॥ ५३ ॥
 सच्चित्स्य रूपात्मतया प्रसिद्धमानंदपूर्णदिविशेषतस्तु ॥ ५४ ॥ न ज्ञातमित्यस्य विचारसिद्धिर्गुणसामान्यविशेषभावः ॥ सत्पूर्णशब्दादिकवाच्यमे
 दान्निधर्मके ब्रह्मणिकल्पितः स्यात् ॥ ५५ ॥ शास्त्रस्य चोत्तर्गतमेव सूत्रं भवेत्तद्वारंभणहेतुभूतं ॥ श्रोतव्य आत्मेति विधिः श्रुतोयः सूत्रं तद्वारं
 इति चतुर्थवर्णकं ॥ समाप्तं चाद्यसूत्रं ॥ इत्येकसूत्रमारंभाधिकरणं प्रथमं ॥ १ ॥

108
 13
 (A)

तितः प्रवाधावाक्यांतरोदीरितलिंगयुक्तात्। युयोगभूतादिकपादमुख्यलिङ्गं हि वाक्यांतरकीर्तितं स्यात्। १६। कायेन्यथादीतिरुदीरितोत्कारणे
 लक्षणया प्रयोगात्। ज्योतिः पदस्यात्र च लक्षणे व सर्वत्र चाभासकेशक्तिः। १७। वाच्ये वाच्यं ज्योतिः शब्दोभासकेशक्तिः प्रयुक्तः।
 सूर्योदीनाभासकेशक्तिः प्रदेवाध्यायं या युष्माभूतं चेति वेदे। १८। तस्माद्यथा स कं वस्तु जाते तत् ज्योतिः शब्दवाच्यं मतं स्यात्। ब्रह्माशेषार्थ
 वभासीति कृत्वा ज्योतिः शब्दो ब्रह्मवकीर्तियुक्तः। १९। युमयोदतादिमहेनास्पृशुको यथा योषितः शवकतं तथैव। उपास्यार्थमेतत् स्यात् कल्पितं
 स्यात्तथाधारभूयिष्ठताचोपनो। २०। यद्यौष्पद्योषा नुमिते हि काये ध्यस्तं च कार्यं भवतीति तन्न। नाम प्रतीकं हि यथैश्वरस्य तथैव कृष्य
 रपि प्रतीकः। २१। यद्यौश्वरोपासनया महस्यात्मलं न वा त्वं भवतीति तन्न। दनाद्युक्तगुणान्वितस्य ध्यानेन चान्नादिकलाभकीर्तः। २२।
 प्रतीकगः स्यादपि दृष्टतादिस्तद्वारतः संभवतीत्यर्थः। २३। छंदोभिधाना अनुपूर्ववाक्ये ने ब्रह्मधीः स्यादिति तन्न चोद्यं। २४। तत्कारणं तत्सद
 तोहितं लक्ष्यं स वात्मिकं लक्ष्यं समीरितत्वात्। नैवाऽसदाऽऽरोपणमत्र युक्तं सर्वोत्पत्तेश्च सति सेवनीये। २५। पूर्वत्रयं च दृष्टोदीरितं स्यात्तद्वार
 तः शस्त्रे महती शमुपासते। २६। प्रधाने तदनुस्पृशमिहोदि श्रुतिकीर्तनात्। लक्षकस्ते गायत्री शब्दो यद्वा स्पृशो गणता। २७। यथा
 उक्षरैः पादैर्गायत्री स्यात्तु नुष्पदा। तथा च नुष्पदा मेति गायत्री पदबोधितं। २८। गायत्री वक्ष्यते नुष्पदा गुणसामान्यतस्तथा। ईशो चेत्तौ
 ते येन तन्नेतोर्पणमीरितं। २९। गायत्री पदमेतेन ब्रह्मणः कथनादपि। छंदोभिधादिनः साम्प्रतमयोगो न्यत्र दृश्यते। ३०। अग्न्यादयः प
 न्यं यक्षराद्यादशापि संतः कृतमित्यर्थः। शेषा विराडित्यभिधानं दृष्टे ब्रह्मापितच्छब्दितमुक्तसाम्प्रतम्। ३१। दशाक्षरं च दसिवर्त
 स्तोपरिभावेन पानने विजयजगुः। ३२। चतुरं कं कृतं ज्ञेयं। ३३। द्यूतेन चतुरायकै। एत

दी३

धूतं प्रसिद्धं चतुरायकं स्यादाद्योद्ययः स्यात्थिकतद्धितेन। अयोऽक्षपातः समुदीरितो न शुभावहाद्यर्थकतत्पदं स्यात्। ३४। चतुर्दिग्बिद्य
 मोनानां दर्शनार्थं चतुर्विधा। अक्षरपातक्रियास्तीति चतुरायक उच्यते। ३५। एकैक्ष एवास्य च पूर्वदेशे चत्वारि संतं कपदोदितानि। सुषित्रयद
 क्षिणतो द्वयं स्यात्तृतीयो दीयेकमुदीरयति। ३६। केचित्तयोक्षस्य निपात्यमानं स्थानं पृथिव्यामिति वर्णयति। स्थानानि चत्वारि भवन्ति चाक्षे चतु
 र्भिरं कैश्चिभि रनितानि। ३७। द्वाभ्यामथैकेन भवन्ति तत्र स्थानं कृतारव्यं चतुरं कयुक्तं। अंको भवेत्तं च न रूपविंदुर्दशात्मकं तत्कृत
 संशकं स्यात्। ३८। दशात्मकं कथमुच्यते चतुष्टयै त्रीणि हि संतितत्र। त्रिषु द्वयं चैकमथ द्वयोः स्यादिति रितं तस्य दशात्मकत्वं। ३९।
 दशत्ययोगेन कृताभिधाना वाक्यादयो तत्र विराट्पदोक्तः। ध्येयं कृतं च विराट्पदमत्र वाक्यादिकेन दशतागुणेन। ४०। अन्नादतात्रं च
 फलं क्रमात्स्यादन्नं विराडित्यपि कीर्तितत्वात्। अंकादिकस्यात्तया कृतस्य तेषां नतो न्नादफलं च युक्तं। ४१। जया कृतस्या न्यजप
 यमीभिः पादैश्चतुष्टया च समीरणात्। ब्रह्मैव पूर्वप्रकृतं नहीदं भूरादिकं च दसिवर्णमात्रे। ४२। तावानि तीर्थं पुरुषोक्तिः स्यादग्न
 हिसम्यक्। ध्यानां गानां ब्रह्मणो दारुणानां हृत्स्थानां ब्रह्मपुस्तानि ध्यानात्। ४३। चिद्रेः प्राची दक्षिणो दक्ष्यतीची दिक्षुर्ध्वं चाप्यन्ये
 शः। छंदोमात्रधेयता हतुरे चेन्नैव ब्रह्म दारुणमात्रध्यानं। ४४। युक्ते पंचद्वारपाले हृदये ध्येयः काशीनायकः स्यान्महे
 धूताभिधायः कृतनामधेयो जितो भवेद्येन नरेण तस्मै। अंकादिकाया अपरे सुयंति जिता भवन्तीत्यत एव वेदे। ४५। कृताय विजिताया ध्येयः स्याः
 सति। इति वेदे अपरे अया कृतातिरिका अया धूतानि संपत्ताति श्रुतिस्थपदस्य सुयंतीति पर्यायः। तदर्थं सुजिता भवन्ति इति। अत एव तस्या ग्निमपदे च यः। ४६।

आदित्यचंद्राग्निधनैर्बारायैः प्राणादिवातः परिपालितवान्। हृदः सुषीणामुपनमेव भवेच्छ्रुतौ देवसुखितुम् ॥ ४७ ॥ विभक्तिभेदादुपदेशभे
दान्नप्रत्यभिज्ञाभवतीति चेन्न। बहिः शरीराच्च शरीरमध्ये हृत्। अन्तर्ध्वनमभिमन्त्रिणास्ति ॥ ४८ ॥ सर्वत्र तस्मिन्निवर्तमान
न ब्रह्मा तत्राकाशगतं बहिः स्वात्। दिवः परस्पादवकाशभेदादिवीतिसंकोचितामित्यदोषः ॥ ४९ ॥ प्रकृत्यर्थपुरुषार्थप्रत्यभिज्ञान
वाधते। विशेषणविभक्त्यर्थेनेयस्तदनुसारतः ॥ ५० ॥ उपदेशद्वयसिद्ध्याभिज्ञाविरोधतः। न दोष इति सिद्धांतो तस्यार्थ ईरितः ॥ ५१ ॥ सूत्रस्य
इति ज्योतिरधिकरणं। प्राणस्तथा नुममान् ॥ १ ॥ कश्चिद्विवेकाससुतः क्षमेशो युधेन तत्कारणपौरुषेण। इन्द्रियंधामययौ न वरं ददामीति जगाद देवः। नृपं
॥ १ ॥ तमेव तं देववरं प्रदेहि मम न्यसेत तं हितं नरस्य। प्रतर्ह्यं न प्राह वदं तमेवं प्राणो ह मस्मीति सुराधिराजः ॥ २ ॥ प्राणस्य मुख्यस्य निवर्तनाय प्रज्ञात्मनो
कात्रच निर्गुणस्य। निवर्तयेमांमिति देवतात्वे प्राणस्यातिगं श्रुति संस्थमेतत् ॥ ३ ॥ तथा च रचन्विद्युदितं श्रुतेत्यादुपापनं विग्रहधारणं च। मुख्यान्
रूपत्वं इदं हलिंगं न वाचमिहादितु जीवा लिंगं ॥ ४ ॥ स एष इत्योदियुक्तं मते तद्ब्रह्मणः स्यादिको केः। लिंगे चनेकेषु बलावत्तस्य विनिर्णयायेत दजरा
गतार्थमेतत् ॥ ५ ॥ प्रधानो यः प्रकृत्यर्थस्तदभेदसमाश्रयात्। गुणभूतः प्रत्ययार्थो नीतः पूर्वयथा तथा ॥ ६ ॥ प्राणादिकपदार्थानां स्य तत्राणां भिदा
धिया। तत्सापेक्षोत्रवाक्यार्थप्रत्ययो नीयते न्यथा ॥ ७ ॥ प्राणः प्रसिद्धापव नोमतः स्यादत्रेति चेद्ब्रह्म परततो ॥ ८ ॥ पदान्वयस्यावगमाच्छ्रुतोपप्रा
णः परब्रह्मतदस्मि पूर्णः ॥ ९ ॥ प्राणो यमस्य तं हितार्थं रूपकथं न हि ब्रह्म सुरेश्वरोक्तः। ब्रह्मावबोधेन विज्ञातं मर्थस्तत्कामिनो नेति हि वेदवादेः ॥ १० ॥ जा
नातिमः कश्चनमां परेशं विहंस्यते तस्य बुधस्य बुधस्य मोक्षः। न कर्मणा ब्रह्मवधादिकेन ज्ञानेनाशादिनिहि श्रुतिश्च ॥ ११ ॥ कर्मक्षयात्त
हितार्थकस्य पदार्थजातस्य हि योग एषः। तात्पर्यनिश्चयाय क इत्यतोत्र प्राणोक्तितो ब्रह्मविनिश्चयः स्यात् ॥ १२ ॥ वक्तुं सुरेशो वनदात्मनो के प्रा
णः परब्रह्म न हीति युक्तं। हा हृदि जं हन्मियती न्य केभ्यः प्रायच्छमाज्ञा यशिरो यही नान् ॥ १३ ॥ इत्यादिवाक्योदितलिंगसत्वात् देवतोषा
स्ति रिहेति चेन्न। अर्ध्यात्मसंबंधबहुसमस्ति न्यस्मादतो ब्रह्म परब्रह्म ॥ १४ ॥

धुलोकातरतः

श्रीगणेशाय नमः। ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥ १ ॥ छंदोभिधानात्तेति चेन्न तथा चेत्तोर्यणानेगदा तथा हि दर्शनं ॥ २ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तौ श्रैवं ॥ ३ ॥
उपदेशभेदात्तेति चेन्नो भयसिद्ध्या विरोधात् ॥ ४ ॥ ज्योतिः समस्ता चरीरिवर्गादुपरिस्थितेषु। भूतादिलोकादुपरिस्थितेषु श्रेष्ठेषु के धापिसत् लो
केषु ॥ ५ ॥ यद्वा तिसंसारचयाद्यतीतं तदेहनिष्ठो दसकृतिरेव। कोक्षेयका ग्नौ भजनीयमीशं ब्रह्मात्मकं ज्योति रं भजामि ॥ ६ ॥ पूर्वत्रास्तु ब्रह्मलिंग
स्य सत्वात् धीर्नेह ब्रह्मलिंगं समस्ति। यद्वा ज्योतिर्लिंगं तस्मै ज एतत्पूर्वयद्ब्रह्मलिंगेन तद्धीः ॥ ७ ॥ आदित्यादिज्योतिरत्र प्रसिद्धादिभिर्भास्यद्रूपरू
पाहितस्य। युक्तस्तस्य स्यादुपमया दत्तादि र्यत्कोध्यासः कुक्षिगेतत्समत्वात् ॥ ८ ॥ स्पष्टं न देहस्य यदध्याताधीः सा दक्षि रेवा र्वत्तु जाठरस्य। पिधा
नतः कर्णमुगस्य या स्यादोषश्रुतिः सा श्रुति रंत रग्रेः ॥ ९ ॥ ३ सो ष्यघोषानुमिन तमेत कोक्षेयकस्यैव तु तेजसः स्यात्। तस्येति वाक्ये न जाठरस्या हि
ब्रह्ममेवेति सत्तु पतोक्ता ॥ १० ॥ ६ एतदेतच्छ्रुतमित्युपास्ते अक्षुष्यताद्यत्पत्ते श्रुतं यत्। महेश्वरोपास्ति फलं न तत्स्यात् न ह फलं स्यात्तदुपास
नेन ॥ ११ ॥ त्रिपादिनि ब्रह्मयुक्तमीसीसुर्वत्र तज्योति र्हेति चेन्न। ज्योतिः श्रुतिः सन्निधितो बलिष्ठादिवोदिवीत्यस्ति विभक्तिभेदः ॥ १२ ॥ एनप्रसमि
ज्ञातेषु वतस्पत्रिपातरब्रह्मण इत्येते त्रानस्मादुपास्य भवती हते जस्तर्हि गतः कुक्षिगुह्यवाहे ॥ १३ ॥ इति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते समाहितः
ब्रह्मज्योतिः शशितपादकीर्तेर्देताद्यैः वडिधच्छंद उक्तं। गायत्री स्थ ब्रह्मणः स्याद्विभूतिस्तान्यिद्यो विद्यतः पुरुषस्तु ॥ १४ ॥ ज्योत्या न्यस्मादंश एकप्रपं वा
चाः सर्वे व्यस्य स्वप्रकाशस्वरूपे। अस्ति त्रिविधोपेत्पादे रूपे तं तिरुपं स्वात्मनीत्या ह वेदः ॥ १५ ॥ भूतवाक्यार्थी शरीरहृदयप्राणात्मकत्वेन वडिधं
२ गायत्री छंदोपास्य ब्रह्मणः प्रतीकं गायत्री छंदस्क ब्रह्मविद्यायां पूर्ववाक्ये उक्तमस्ति ॥ १६ ॥ पादत्रयस्याधिकं यथैव पादान्त्यैवाधिक ईश्वरः स्यात् ॥ १७ ॥ इत
स्य बोधार्थमुदीरितस्यात्रिपादिती दं न तु तद्विवक्षा ॥ १८ ॥ यच्छ एष प्रथितार्थकत्वात् त्रिपादुपसंवाधे यदेव कृतं। चतुष्यदो ब्रह्मण ईरितं स्यात्
त्रतद्योगत एव कर्त्तुं ॥ १९ ॥ यच्छ संकोचितं वाचकत्वात् ज्योतिः पदं न प्रकृतं ब्रवीति। युक्तं न ते त्रप्रकृतस्य तानं परिग्रहो ना प्रकृतस्य युक्तः ॥ २० ॥ ज्योति
वादात् पूर्वमग्रेपि सर्ववत्त्वित्यादौ ब्रह्मणः कीर्तितत्वात्। ज्योति र्वाक्यं मध्यगं ब्रह्मवक्तीत्येतद्युक्तं न्यायतो नेतरोर्थः ॥ २१ ॥ ज्योतिः श्रुतिर्यद्बु

सरेक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति। सो कामयत। तन्न नो कुरुत

[illegible]

तत्तत्कृतान्मात्राद्वारा

२३ अधस्तजनयामास । १३ ।

५ इति तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः।

कालमायांशयोगेन भगवद्दीक्षितं नमः ॥ नमो नु सतं स्वर्गविकृतिनिर्ममेतिलं ॥ १० ॥ अनलोपविकृतिं नमो नु सतं स्वर्गविकृतिनिर्ममेतिलं ॥ १० ॥ असर्जकपदनामत्रयं ज्योतिर्लोकस्य
 लोचने ॥ ११ ॥ अनिले नान्वितं ज्योतिर्विकृतिरूपविकृतिं ॥ अधर्माभोरसमयं कालमायांशयोगेन ॥ १२ ॥ ज्योतिषां भो नु सतं स्वर्गविकृतिरूपविकृतिं ॥ नमो नु सतं स्वर्गविकृतिरूपविकृतिं ॥ १३ ॥ आधातु उपपादयत् ॥ १४ ॥ भूतानां नमो आदीनां यद्युद्व्यावरावरं ॥ तेषां परानुसंसर्गविधासंख्यं गुणान्विदुः ॥ १५ ॥ हे भव्येति
 संकोधनां परस्मात्परस्मादकस्मिन् अववाण्य वराणि भूतानि तेषां ॥ १६ ॥ एते देवाः कर्माविकृतिः कालमायांशलिङ्गिनः ॥ १७ ॥ नानात्वात्स्वक्रियाभीशाः प्रोचः प्रां
 जलवो विभुः ॥ १८ ॥ काललिङ्गविकृतिः ॥ मायालिङ्गविकृतिः ॥ अंशस्य विदाभासस्य लिङ्गविकृतिः ॥ १९ ॥ ध्यानिना निरालं गानि च कृतानि तदंतः ॥ २० ॥ अधर्माभो
 यां भो मे त्रेय उवाच ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनां मसमेत्यसः ॥ प्रसुप्तलोकं तत्राणां निद्राम्प गतिमीश्वरः ॥ २१ ॥ गतिं स्थितिं निश्चयम् ॥ २२ ॥ कालसत्तां तदा
 देवी विभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशति तत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २३ ॥ कालयति क्षोभयति स्वकार्यणीति कला प्रकृतिः संज्ञा यस्यास्तं शक्तिं प्रकृ
 तिसत्तां देवी ॥ २४ ॥ विभ्रत त्रयोविंशति तत्त्वानां गणं महदहं कालः ॥ २५ ॥ पंचतन्मात्रा ७ महाभूतपंचक १२ दशेंद्रिय २२ मनो २३ कृपायां त्रयोविंशति तत्त्वा
 नां गणं समूहं ॥ स्वोधिभूतं विशुद्धं सत्प्रधानं प्रकृत्या व्यापकं यो अतर्भावितं निखिलजीवनेकाय समष्टिजीवहरण्यगर्भे पाध्यविद्यया सह युगपदेवंतयीमितया
 आविशदुरुक्तं भोगवान्महाविष्णुं रमेश्वरम् ॥ २६ ॥ सो नु प्रविष्टो भगवो श्रेष्ठारूपेण तं गणं ॥ भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ २७ ॥ चेष्टारूपक्रियाशक्त्या
 सुप्तं कर्म जीवाहं मुद्रावयन् भिन्नं पंचीकृतं पंचीकृतं चकार ॥ २८ ॥ प्रबुधं कर्म दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ॥ प्रेरितो जनयामास ॥ २९ ॥ मात्राभिरधिपूरुषां ॥ ३० ॥
 प्रबुधं कर्म क्रियाशक्तिरूपस्य सः ॥ मात्राभिः स्वांशभूतैः कतिभिश्चिन्मागैरधिपूरुषं विराट् देहं स्थूलं जनयामास त्रयोविंशतिको गणः ॥ ३१ ॥ पेरणाविशतां स्त्री
 स्मिन्मात्राविश्वसंगणः ॥ बुधो भान्योन्यमासाधयस्मिन्लोकाश्चराचरान् ॥ ३२ ॥ विभ्रत त्रयोविंशतिको गणः ॥ ३३ ॥ पेरणाविशतां स्त्री
 बुधो भपरिणतः ॥ यस्मिन्परिणते देहे चराचराः स्थावरजंगमालोकाः ॥ ३४ ॥ हिरण्यमयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरात् ॥ आंडकोश उवासास्तु सर्वसहोपहं
 दशगुण एधि यत्तेजो बाह्यं काशाहंकारं महत्तत्प्रकृतिसंज्ञं कैरष्टायरणेन वेतेन संयोजितः ॥ तत्तत्तत्स्य अडस्यै मध्यं ॥ ३५ ॥ नमो नु सतं स्वर्गविकृतिरूपविकृतिं ॥ नमो नु सतं स्वर्गविकृतिरूपविकृतिं ॥ ३६ ॥
 श्रुतुं देहलोकात्मको विराट् देहो निर्मितः क्रमेण तत्र स्थलाकारेण ॥ अंगुष्ठमधुमं चार्वाणि निर्गतानां प्रविष्टसंज्ञं तयोर्गीभगवाता तदा उन्मिषे निर्मिता स्युः
 आंडकोश उ मध्ये हिरण्यमोहिण्य वज्रासुरः स्वां तर्गतैः सर्वैः सत्त्वरनुशापि जीवैरुपहं हितो मुक्तः स पुरुषो विराट् पुरुषदेहः सहस्रपरिवत्सरात् उवासातिष्ठत्

३. श्रीलांडादिनिर्भिद्यनामपृथक्कृतसुप्रसिद्धावंशतिर्ग

जावालाः सुगुणमुपासन्ते। निर्गुणास्तविदस्तसमसि स्येत केनो इति श्रुत्वा हं निर्दिष्टा स्मृतिः प्रसन्नविद्याभासकाले निदिध्यासत आत्मानं। अतएतादृशविद्याया
 पिकासाविद्यायां प्रोक्तं यो वयं प्रपन्ना इति भावः। २। इति। यदेन्द्रियोपसमो धृष्टात्मनि परे हरो। विदो यतेन दाके शाः संसृप्तस्येव सर्वशः। ५। इति। अतएतादृशविद्याया
 कृत्स्नकेशनिवृत्तिमात्रे न तु पुनरुत्थाने संसृप्तस्येति दृष्टान्तः। ५। सवद्विषयोपसमो धृष्टात्मनि परे हरो। विदो यतेन दाके शाः संसृप्तस्येव सर्वशः। ५। इति। अतएतादृशविद्याया
 कीर्तनगुणश्रवणं रानिरुपाधिकं प्रेमास्पदस्य स्वस्वरूप एवायं परमात्मेति सप्रेमं बुधिरूपमन्योपासनं तु सद्य एव सोपनमित्याह। अशेष संकेशमं विधत्ते गुण
 नुवादेः श्रवणं नुराशे। कृतः पुनस्तत्परणारयिद परागसेवारतिरात्मलब्ध्या। ६। अथ तत्तीव्रसुधपयः केशाया देवहृदिकुपितसंवादो श्रीभ
 गवानुवाच। देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणां सुहृद्वैकुण्ठमनसो वृत्तिः स्याभाविकी तु या। १। अनिर्मिता भागवती प्रोक्तः सिद्धिगरीपसी।
 अथ तत्तीव्रसुधपयः केशाया देवहृदिकुपितसंवादो श्रीभ
 गवानुवाच। देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणां सुहृद्वैकुण्ठमनसो वृत्तिः स्याभाविकी तु या। १। अनिर्मिता भागवती प्रोक्तः सिद्धिगरीपसी।
 कं नेभिज्जिकानि निष्कामानि आचरणीयानि संति येनाभिद्रियाणां तेषामानुश्रविकर्मणां। २। नैकात्मता मे स्पृहयेति केचिन्मत्पाद सेवाभि
 रतामदीताः। येनोपलोभागवताः प्रसभाजयन्ते मम पौरुषाणि। ३। पश्यन्ति मे तच्छिराण्यं वसंतः प्रसन्नवक्त्रा तणलोचनानि। रूप
 णिद्रिया निवरप्रदानिसाकं वाचस्पृहणीयां वदन्ति। ४। तैर्दृष्टीया वयं तदा रावला सहा सेक्षितवा प्रसूतैः। हतात्मनो हनजाणां श्रु
 भक्तिरानिच्छतो मे गतिमण्वी प्रयुक्ते। ५। एकोनविंशत्याय। भगवानुवाच। सामसराजससाहिक भक्तिभोगरीपसी भक्तिं। मद्रुणश्रुतिमात्रे
 णमयिसर्वगुहाशये। मनोगतिरिव चिन्ता यथागंगां भसो बुधौ। १। अवच्छिन्ना संतता तादृश्यं प्राप्तेति यावत्। १। लक्षणं भक्तिभोगस्य निर्गु
 णस्य सुदाहृतं। अनुस्यूय विहता या भक्तिः पुनरोत्तमे। २। सा लोत्पसाहिं साधीप्य सा रूपे क ह म प्युत। दीयमानं न गृह्णति विनामत्सैव
 जेना। ३। स एव भक्तिभोगारव्य आत्यंतिक उदाहृतः। येनातिवृज्य त्रिगुणं मद्रावा योपपद्यते। ४। अथ दानि तो या ये दात्रे शक्तौ के। शानयो
 गश्च मानिष्ठो नैर्गुणो भक्तिः लक्षणः। द्वयोरप्येक एवाथो भगवच्छलक्षणः। १। भगवच्छेन तत्त्वमसि महावाक्यगतेन सर्वज्ञ हसृष्टिस्थिति सं
 तिनित्यहानुगुहादिनिर्दुःशो श्रव्यविशिष्ट चैतन्य बोधक तत्पदसमानार्थके नैस्य रूपाभेदेन लक्ष्यते यो धः स भगवच्छलक्षणः सो धो शान्त
 गभक्तिभोगयोरेक एव। भगवत्तं विभुनिर्त्यपूर्ण बोधसुरवात्मकं। यद्यगृह्णा हतं चित्तं किमन्यदृशिष्यते। मद्रुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वदे
 गे मनोगतिरिव चिन्ता यथादिनानुपदे मेव सा। न योगा देनियोगे भगवद्वर्णश्रुति प्राप्तेण दुर्तानि वि कल्पक र ह्या स्या भेन तदा दह २५
 वधी करणरूपवैलक्षण्येन भक्तिज्ञान वैलक्ष्येणोपपादयता। कृते भेदाभावात्। २। मनो

नासि का पदं स्थानं १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 रूपाणां प्रातपत्तिर्यतो भवेत्। १। अक्षिणी लो क के १। हृष्टादि सो देवता २। चक्षु रितिन्द्रियं ३। रूपं विषयः ४। विभो विराजो देहस्प। ५। निर्भिन्ना न्यस्य च सीणि लो कपालो
 नि लो विशतां। प्राणेनां शेन येनो सो प्रतिपद्यते। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 पिच्छयं विरश्दिशः। श्रोत्रेणां शेन राष्ट्र स्पसिमे येन प्रपद्यते। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 पाणिनां दिव्य देवतायाह। ह य म स्प विनिभिन्ना विरश्दिशः पिच्छयं विरश्दिशः। श्रोत्रेणां शेन राष्ट्र स्पसिमे येन प्रपद्यते। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 ता ३। सोमा वच्छेन कं इति विषयः। सर्वसमा ज्यो देन तु स्पे इति विषयः ४। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 लिङ्गस्थानं १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 ने स्थानं १। पाण्डुरिन्द्रियं २। मित्रो देवता ३। मलवि सगविषयः ४। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 क्रममुधादि शक्तिरिन्द्रियं २। इन्द्रो लो कपालो देवता ३। आविका विषयः ४। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 पादो स्थानं १। गतिरिन्द्रियं २। विष्णु देवः ३। गम्यो ग्रामो दि विषयः ४। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 तो भवेत्। २। अयं श्लोकः क्षेपको ह पुस्तके षड श्रितात्। बुधिरूपवृत्तिस्थानं वागी शो कृत्स्न देवता। ३। बोधभवं प्रवन्धि बुधि
 त्रयेत न्ये इन्द्रियं ३। बुधिराहं विषयः ४। २। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 नं १। पुन इन्द्रियं २। चन्द्रो देवः ३। रं कल्पविकल्प ने विषयः ४। १। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 तद्यते। १। आत्मा हंकारः स्थानं १। अभिमानो हं वृत्तिरिन्द्रियं २। अभिमन्यते इति मानो रद्रो देवता ३। अमान कार्यमिष्टानिष्टानु कृता क्रिया विषयः ४
 ५। सहं रा स्या विनिभिन्ना महान् पिच्छयं मुपायि शत। चित्ते नां शेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते। २। अश्विनो देवते २। प्राणमिन्द्रियं ३। गंधो विषयः ४। आविशतां प्रवेशं कृतवन्तौ। ५। निर्भिन्ने अक्षिणी हृष्टा लोकपालो विशिद्धोः। चक्षुषां शेन
 इन्द्रियं २। महान् ब्रह्मा विष्णु देवता ३। चेतना विज्ञानं विषयः ४। इत्यथात्मा धि देवा धि भूत निरूपणं समाप्तं। इति तृती स्कंधे षष्ठाध्यायात्तर्गत
 प्रमेयं। अथ तृती स्कंध दशमोऽध्याये। मे जेम उवाच। सगो नि व विधस्तस्य प्राकृतो वै कृतस्ततः। १। प्राकृतः सर्गः साक्षादी शक नृकः। वै कृतो हिरण्यगर्भद्वारा। १। आद्यस्तु
 महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्तु ह मोय न्द्रव्य ज्ञानक्रियोदयः। २। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तान्मा त्रौ द्रव्य शक्तिमान्। चतुर्थेन्द्रियः सगो यस्तु ज्ञानात्ति